

загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 64, 130, 454–455, 475–476, 583; 4. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 64; 5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 1790. – Арк. 5; 6. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 1790. – Арк. 5 зв.; 7. Там само. – Арк. 7–7 зв.; 8. Там само. – Арк. 10; 9. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО) – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 12; 10. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 22; 11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 59 зв.; 12. Там само; 13. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 103; 14. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 107; 15. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – К., 1999. – Т. 3. – С. 226; 16. Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Шлях на Соловки // Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – К., 1998. – Т. 2. – С. 11–12; 17. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – К., 1997. – Т. 1. – С. 164; 18. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 24; 19. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 316; 20. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 316–317, 320; 21. Остання адреса. – Т. 1. – С. 164–166, 168, 170–176, 179, 183, 187–188, 190; 22. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С. 476–477; 23. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 1. – С. 32; 24. Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Львів, 2001. – С. 104; 25. Иофе В. Соловецкий расстрел 1937 г. // Остання адреса. – Т. 1. – С. 28–29; 26. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 433–434.

К.Л. Дабіжа

ОЛЕКСАНДР КОШИЦЬ – ДИРИГЕНТ, КОМПОЗИТОР, ЕТНОГРАФ

Чимало славних імен з великої літери, які прославили Україну і які заслуговують на гідне пошанування та пропаганду їх творчої спадщини, зберігає історія нашої культури. Чимало з них залишаються невідомими й досі, чимало лише за роки незалежності України повернулися із забуття або напівзабуття.

Одним з таких є ім'я Олександра Антоновича Кошиця (1875-1944), який належить до числа тих Митців, поява, якого в Україні, й за ласкою Бога поза її межами, нагадали світові про існування багатой української культури, а з нею й українського народу. Безмірне Кошицеве вміння розкрити душу свого народу перед слухачами світу відкрило народам українську духовну сутність та допомогло визначити український народ. Майстерним виконанням української пісні Олександр Кошиць зумів відкрити своєму народові його душу, щоб пізнав себе та став самотворчим¹.

Нині ми робимо перші кроки на шляху пізнання цієї постаті в історії національного та світового мистецтва та визначення її належного місця в ряду корифеїв української культури і провідну роль у цьому відіграли зарубіжні дослідники П. Маценко¹, М. Антонович², З. Лисько³. З вітчизняних музикознавців слід відзначити роботи Н. Королук⁴, О. Мінківського⁵. Однак творча спадщина О. Кошиця потребує більш фундаментальних та глибоких досліджень.

Метою даної статті є спроба подальшого вивчення життєдіяльності та творчих здобутків О. Кошиця, визначення його внеску в розвиток української хорової культури, вшанування його Україною.

Найбільш відомий та знаний О. Кошиць саме в такій області музичної творчості як диригентська, де його талант проявився найбільш яскраво та геніально. Плакаючи хоровий спів "а саррелла", що здавна був традиційним в Україні, він підніс його на ту висоту, яка дозволила О. Кошицю стати майстром світового рівня, визнаного не лише на своїй батьківщині, а й далеко за її межами.

Особливого значення мали його закордонні успіхи, тому що пропагуючи в світі українську музику, О. Кошиць тим самим пропагував українську національну ідею, відіграючи цим певну політичну роль, а відтак стаючи співзвучним нашому теперішньому часу. У зв'язку з цим неабияке значення мали багатотисячні англomовні видання його власних музичних творів, обробок народних пісень, де, окрім самої музики, містилися не лише коментарі до неї, але й дані про українську музику та про Україну зокрема.

Диригентський талант О. Кошиця суттєво впливав і на його власну композиторську діяльність, яка має виключно хоровий доробок, і найуспішнішу в ньому хорову "а саррелла". Його обробки народних, церковно-релігійних пісень мають власний композиційний стиль, що відрізняється тонким знанням хору, його виражальних та звукових можливостей. Підходячи до них не лише як композитор, а в першу чергу як диригент, як майстерний виконавець, О. Кошиць нерідко навіть музичну форму базував на розвитку звукових якостей та інших засобів виконавської сторони своїх творів. Незважаючи на це, вибрані твори композиторської

спадщини О.Кошиця довели свою високу мистецьку вартість та пройшли випробування часом. В першу чергу це стосується його церковно-релігійних творів.

Фольклорно-музична частина творчої спадщини митця менш відома. Численні записи народних пісень, зроблених О.Кошицем на Кубані та в інших областях України, безповоротно зникли. Тільки незначні фрагменти цієї праці опублікував свого часу М. Лисенко у своїх "Десятках" та сам Кошиць у сучасних своїх виданнях. Відомі в Україні лише дореволюційні видання обробок народних пісень О.Кошиця, зроблені видавцем Леоном Ідзиковським, а також, вже за радянських часів, збірка обробок українських народних пісень для мішаного хору під редакцією О.Міньківського. Основна ж їх частина, на жаль, загинула. На своє повне видання ще чекають наукові і популярні дослідження Кошиця, в основному з царини церковної музики.

Музикант працював в Україні тільки першу половину свого життя, а від 1919 року пропагував українську музику за кордоном. Тоді закордонні рецензенти неначе змагалися у доборі високих слів визнання мистецького таланту О.Кошиця та керованого ним хору, а через них і всієї України. Таких щедрих та захоплених характеристик з уст мистецьких кіл західного світу українці ще не чули.

Натомість у своїй батьківщині широкому загалу шанувальників хорового мистецтва довгий час ім'я О.Кошиця було майже невідомо. Як політичний емігрант митець аж до 1965 року стояв на особливому обліку, його твори не виконувалися, взагалі не згадувалося навіть його ім'я, так ніби він ніколи і не існував.

Збереження пам'яті і творчої спадщини О.Кошиця, особливо його церковно-релігійної творчості, стало обов'язком української еміграції. Якщо видання обробок народних пісень, хоч і у невеликій кількості, стало можливим у Радянському Союзі у 1965-1966 рр., то про видання музично-церковного доробку композитора, як ідеологічно чужого, навіть ворожого, не могло бути і мови. А це чи не найбагатша та найважливіша частина творчості О.Кошиця, пов'язана з його професійною освітою й особистими нахилами. Без знання і розуміння цієї складової не може бути розуміння його мистецької індивідуальності взагалі.

Олександр Антонович Кошиць походить із стародавньої родини священиків. Його батько Антоній Ігнатювич був довгий час священиком в с. Ромашках Канівського повіту на Київщині і там 12 вересня 1875 року народився його наймолодший син Олександр, майбутній музикант. Але незабаром, у 1877 р., о. Антоній переїхав до с.Тарасівки Звенигородського повіту і тут прожив 21 рік, аж до своєї смерті в 1898 році. Відтак родинним гніздом Олександра Кошиця була Тарасівка, ниви якої межували з кирилівськими, які колись босими ногами міряв молодий Т. Шевченко. „Це та земля, - згадує О.Кошиць, - де лунають найкращі в світі пісні, де чути найчистішу мову, де сяє найяскравіше між усіма сонцями сонце, яку вкрило найблакитніше небо; земля – свідок козацької слави; земля – де ходили гайдамаки з „святими ножами“; земля – з найкращими людьми на світі; земля... одним словом найкращий куточок на світі...”⁶ В Тарасівці формувався дитячий світогляд О.Кошиця, і саме тут він почув перші народні пісні від селян та вдома від батьків. Спершу Сашко ходив до сільської тарасівської школи, а потім від 1884 до 1890 року жив і вчився у бурсі в містечку Богуславі. Нині там розташований педагогічний коледж, в стінах якого плідно працює хорова капела ім. О.Кошиця під керівництвом Олексія Юзефовича.

У 1890 році 15-літнім юнаком О.Кошиць переїхав до Києва і вступив у духовну семінарію, де пробув шість років.

Добрий семінарський хор, що культивував здебільшого український репертуар включно з лисенківським, справляє на молодого Кошиця велике враження. Був в Семінарії також гарний оркестр майже симфонічного складу, були гарні скрипалі, челисти, кларнетисти. У „Спогадах” митця читаємо: „...це була якась природна консерваторія, без професорів, де постановка голосу передавалась по традиції, шляхом переймання гарної манери співу, а знання нот було також необхідне й самозрозуміле. Кожний семінарист був готовий прекрасний хоровий, а в більшості, і сольний співак, половина з них – прекрасні хорові диригенти”⁶. Крім того, Кошиць мав нагоду слухати першорядні київські церковні хори, як, зокрема, хор Софійського собору Якова Калішевського, хор Макаревича з Михайлівського монастиря, хор залізничників Москальова у Десятинній церкві і багато інших. Тоді вже Кошиць записував народні пісні, але, як сам зізнається, невдало, бо не мав належної музично-теоретичної підготовки. До цього ж часу належать і перші спроби в аранжуванні цих пісень для хору та виконання їх з товаришами-семінаристами. У 1893 році Кошиць особисто познайомився в Києві з Миколою Лисенком, показував йому свої записки й аранжування народних пісень. Лисенко прийняв його ввічливо, але на його композиторські спроби особливої уваги не звернув, натомість дав деякі поради щодо записування народних пісень.

Наукові записки

У 1896 році Кошиць закінчив Духовну семінарію і почав працювати на посаді учителя у с. Грузька, Київського повіту. Однак вчителювання було йому не до вподоби і він покинув цю працю та почав інтенсивно готуватися до вступу до Духовної Академії. У 1897 році після складання іспиту його прийняли до Духовної Академії в Києві, де він пробув чотири роки і був одним з її найсумлінніших студентів. В цей час Кошиць набував нових музичних знань, але його зростання як музиканта відбувалося не завдяки систематичній академічній науці, а здебільшого самотужки, через ознайомлення з репертуаром київських церковних хорів, концертів і опер. Надзвичайний талант О.Кошиця та його старанність не лишилися непоміченими, і у 1898 році, за пропозицією архімандрита Платона, О.Кошицю пропонують посісти місце диригента академічного хору Київської духовної академії, яким він керував три роки аж до її закінчення у 1901 р., і який, за спогадами П.О.Козицького, „...підняв надзвичайно високо з технічного та художнього боку”.⁷

Після цього О.Кошиць одружується і працює акцизним контролером на цукроварні в с. Нова Гребля на Бердичівщині. Не пробувши там і року, переїжджає на Кавказ і працює вчителем жіночої єпархіальної школи в м. Ставрополі. У той час тут жив обдарований диригент і композитор В.Беневський – учитель видатного майстра хорового мистецтва К.Пігрова. Спілкування й дружба з В.Беневським мали велике значення для О.Кошиця як у творчому, так і в людському плані. Їхнє листування тривало аж до смерті В.Беневського у 1930 році. За час дворічного перебування в Ставрополі О.Кошиць організував невеличкий чоловічий хор і давав концерти з мішаними російсько-українськими програмами, що дало підставу декотрим „добročинцям” написати листа до архієрея (в хорі поряд з аматорами співали і співаки Архієрейського хору), в якому О.Кошиць звинувачувався в політичній неблагонадійності та був представлений як український сепаратист та ворог Росії.

У 1903 році за рекомендацією М.Лисенка Кубанський відділ Російського Етнографічного товариства заангажував Кошиця для записування козацьких кубанських пісень. Три роки підряд /1903 - 1905/ О.Кошиць їздить в літні фольклорні експедиції по всій Кубані від станиці до станиці та записує близько тисячі надзвичайно цінних козацьких мелодій.

У жовтні 1904 році, недовго пробувши гімназійним вчителем у Тифлісі, О.Кошиць повернувся на постійне проживання до Києва.

Тут він отримує посаду вчителя співу в Духовній семінарії і диригента семінарського хору. Щоб здобути соліднішу музичну освіту, він записався до нововідкритої Музично-драматичної школи М.Лисенка на відділ композиції до проф. Г. Любомирського. При Школі існував невеличкий хор, що час від часу виступав з концертами; частиною програм диригував сам Лисенко, а частину доручав Кошицеві, який таким чином був водночас учнем Г. Любомирського з композиції і учнем-помічником М. Лисенка з диригування.

У 1908 році Кошиць стає ще й диригентом студентського хору Київського університету. З цим колективом О.Кошиць здобув своє артистичне ім'я. Хор з чудовим складом співаків та його талановитим диригентом швидко набули популярності. Саме у їх виконанні вперше прозвучав знаменитий „Щедрик” М.Леонтовича, а на змаганні київських хорів, що у 1909 р. проводились у оперному театрі з ініціативи губернських властей, хор О.Кошиця публікою був визнаний кращим.

В 1910 році Кошиць склав іспити і закінчив Музично-драматичну школу Лисенка. Як дипломну роботу той же студентський хор виконав тоді його хорову композицію "Черная туча" (на слова Апухтіна).

З 1912 по 1916 рр. О.Кошиць працює диригентом в театрі М. Садовського. Виступи з цим театром переважно у провінційних містах, іноді у вкрай несприятливих умовах, примітивний склад оркестру, недоукомплектований хор не давали змоги розгорнутися потужному мистецькому таланту О.Кошиця. Певні сподівання мав диригент на хор Київської опери, куди він був запрошений у 1916 р., але, не звикнувши до закулісних інтриг та атмосфери, що панувала тут, у 1917 р. О.Кошиць з радістю полишає роботу у цій установі.

В 1917 році, в час національного і державного відродження, Кошиць керує музичною частиною Драматичного Державного Театру в Києві. Недовгий час він був головою Музичного відділу при Міністерстві Мистецтв, працював також у Київській консерваторії як професор хорового співу. Згодом, коли була організована Українська Республіканська Капела, Кошиця призначають її диригентом. З цим хором у 1919 році О.Кошиць виїжджає за кордон і з великим успіхом гастролює по столицях майже всієї Західної Європи. Почалася подорож з Чехословаччини, далі були Австрія, Швейцарія, Франція. Віденська газета „Der Morgen” 16 серпня 1919 року писала: ”Враження від цієї музики таке, яке справляє на нас гомін природи. На

Україні народ творить не лише пісні, але й контрапункт. Ці пісні різноманітні на диво, різноманітні щодо ритму й щодо мелодійності. Щодо чистоти інтонації та точності гуртового співу наші найушлавленіші хори могли б багато чого навчитися від них". У 1920 році О.Кошиць концертував у Бельгії, Голландії, Англії, Німеччині, Польщі, а у 1921 році ще раз у Франції та Іспанії.

Після ліквідації Української Республіканської Капели О.Кошиць набрав новий хор і у 1922 році виїхав в концертне турне до Америки, де на нього чекав не менший тріумф, ніж у Європі. Спочатку подорож пролягла до США, а в 1923 році у Південну Америку, Аргентину, Уругвай, Бразилію, острови Барбадос та Тринідад. В сезоні 1923-1924 рр. О.Кошиць гастролує зі своїм хором по Канаді, Каліфорнії, Кубі і Флориді. Завдяки йому українська пісня вийшла на широкий світовий простір, завоювала серця мільйонів слухачів. У листі до В.Беневського О.Кошиць писав: "На концертах у „Торрео" в Мехіко-Сіті мене слухало в перший раз 32600, у другий – 36000, а в третій – 38000 чоловік".

Після припинення існування цього хору, аж до своєї смерті, О.Кошиць проживав здебільшого в США та Канаді. З 1925 року він інтенсивно займався композицією і добився видання частини своїх творів англійською мовою відомим Нью-Йоркським видавництвом M. Witmark & Sons. Ці видання розходилися великими накладками. Поза тим, він разураз брався за своє улюблене диригування, яке проходило завжди з великим успіхом, але, за браком матеріального забезпечення хористів, Маестро не міг мати постійного хору і тому його диригентська діяльність проходила з перервами. Визначними стали його концертні виступи з українським "Національним Хором" у 1926 — 27 роках, згодом (починаючи з 1936 р.) із "Злученим Українським Хором" околиць Нью-Йорку, "Слов'янським Хором" тощо. Крім диригентської, організаторської діяльності, митець займався композицією, записував свої думки та спостереження щодо національного фольклору й церковної музики, читав лекції з історії українського мистецтва, виховував молодь, багато зробив на громадській ниві (зокрема був одним із засновників Осередку Української Культури і Освіти у Вінніпезі). У трьох томах спогадів „З піснею через світ", де описуються поїздки по різних краях і землях, розповідається про труднощі, які весь час зустрічалися на творчому шляху хору та її диригента, про невдачі й досягнення – про все, що складає нелегке життя людини, котра цілком присвятила себе мистецтву, - О.Кошиць розкрився як вельми обдарований письменник.⁸

З нагоди 40-літньої музичної діяльності О.Кошиця та за значні заслуги перед національним та світовим мистецтвом Український Вільний Університет у Празі присудив майстрові вчений ступінь почесного доктора філософії. Гідна відзначення його діяльність і в Канаді, де він від 1941 року брав участь як викладач українських Освітніх Курсів у Вінніпезі, їздив з доповідями про Лисенка, концертував.

Помер Олександр Антонович Кошиць у Вінніпезі 21 вересня 1944 року.

Музична спадщина Олександра Кошиця, велика за своєю кількістю та глибока за якістю, забезпечує йому поважне місце в історії української музики. Його багатий талант, патріотизм, засвідчений перед усім світом, його віддане служіння українській музиці заслуговують на вдячність і пошану всієї України.

І у цьому сенсі на п'ятнадцятому році незалежності України нарешті зроблено перші кроки з гідного вшанування пам'яті видатного сина українського народу. Мовиться про Всеукраїнську хорову асамблею, яка була проведена 21-26 листопада 2005 р. саме з нагоди 130 річниці від дня народження О.Кошиця. Патронат цієї акції Міністерством культури, мистецтв та туризму України дають надію на те, що і на державному рівні зрозуміли значення цієї постаті в українській культурі та необхідності і важливості пропагування її творчої спадщини.

Протягом тижня в стінах Національної музичної академії України ім. П.Чайковського найкращі хорові колективи нашої держави представляли своє мистецтво. З концертними програмами, в яких обов'язковим було представлення і творів О.Кошиця, виступили хори з усіх регіонів України – від західних до східних. Символічно, що усі концерти проходили в річницю Помаранчевої революції і постать Олександра Антоновича Кошиця стала в музичному середовищі тим об'єднуючим началом, яке є таким необхідним нашому суспільству в ці історичні дні.

Отже, творчий внесок та життєвий шлях Олександра Антоновича Кошиця – визначного українського хорового диригента, композитора, етнографа, письменника та

громадського діяча – є прикладом вірного служіння українському мистецтву, розвитку національної хорової культури, що повинні стати об'єктом докладного вивчення та популяризації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Маценко П. Засади творчості О.Кошиця. – Вінніпег, 1950.- С.8; 2. Антонович М. Кошиць Олександр Антонович – композитор церковної музики і диригент. – Вінніпег, 1975. – 257 с; 3. Кошиць О. Релігійні твори. За редакцією З.Лиська. – Нью-Йорк, 1970. – 730 с; 4. Корольок Н. Корифеї української хорової культури ХХ століття. – К., 1994 – С.81-108; 5. Кошиць О. Українські народні пісні для мішаного хору. За редакцією О. Мінківського. – К, 1966. – С.5-8; 6. Кошиць О. Спогади. – К., 1995. – С.15-36; 7. Козицький П. Спів і музика в Київській академії за 300 років її існування. – К., 1971. - С 101-102; 8. Кошиць О. З піснею через світ (Подорож Української республіканської капели). – К., 1998.- 319 с; 9. Зайцев П. Пісень дивних чарівник// Музика. – 2001. – Січень-квітень. - №1-2. – С.22-25; 10. Зьола М.М., Зьола М.Й. Грамзаписи хорів Кошиця// Музика. – 2001. – Січень-квітень. - №1-2. – С.25-27; 11. Ємець О. Згадуючи славних // Музика . – 2001. - Травень-червень. - №3. – С.29; 12. Митці України. Енциклопедичний довідник. За редакцією А.Кудрицького. – К., 1992. – 846 с.

О.В. Гуменюк

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ ЕВОЛЮЦІЇ У ВЗАЄМИНАХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ЗІ СТАЛІНСЬКИМ ТОТАЛІТАРНИМ РЕЖИМОМ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ще й сьогодні, після 60-річчя завершення Другої світової війни, не згасає полеміка навколо питання про характер відносин між радянською владою та населенням західноукраїнських земель. Чи справді вересень 1939 року був для західних українців золотим, чи може насправді був окупацією і грабунком? Важливим є історичний аналіз еволюції взаємин між західноукраїнською спільнотою та радянським тоталітарним режимом.

Події 1939-1941 рр. в Західній Україні привернули увагу радянських і зарубіжних істориків. Найбільш ґрунтовними і значною мірою підсумковими є праці В.Ковалюка, М. Рудницької, О.Рубльова та Ю. Черченка, Б. Яроша.

“Те, що... наші війська вступають до Західної України й Білорусії, мною, наприклад, було сприйняте з почуттям беззастережної радості, - характеризував тогочасні свої емоції відомий радянський літератор К. Симонов. – Треба уявити собі атмосферу всіх попередніх років, радянсько-польську війну 1920 року, наступні десятиріччя напружених відносин з Польщею, осадництво... спроби колонізації українського й особливо білоруського населення... Загалом, якщо пригадати всю ту атмосферу, то чому ж мені було тоді не радіти тому, що ми йдемо звільняти Західну Україну й Західну Білорусію? Йдемо до тієї лінії національного розмежування, яку колись, в двадцятому році, вважав справедливою... навіть... лорд Керзон, й про яку згадували, як про лінію Керзона, та від якої нам довелося відступити тоді... Те, що відбувалося, здавалося мені справедливим.»¹.

Говорячи про те, що республіканська і місцева радянська адміністрація на загал нехтували регіональними особливостями, усталеними звичаями та традиціями населення Західної України, заради справедливості не можна не згадати один документ, цікавий насамперед своєю унікальністю. Йдеться про постанову ЦК КП(б)У від 24 грудня 1940 р. під нейтральною назвою “Питання західних областей УРСР”. У ній робиться спроба пом'якшити негативний вплив Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. “Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень та про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і установ” на населення Західної України з урахуванням його національних та конфесійних особливостей і нетривалості знайомства з “радянським способом життя”. Тут говорилося: “Просити ЦК ВКП(б) дозволити не притягувати до відповідальності в порядку Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 року тих робітників і службовців польської національності західних областей України, які не вийдуть на роботу 25 та 26 грудня 1940 року, й тих робітників і службовців – українців та росіян західних областей, в тому числі Чернівецької та Ізмаїльської областей, які не вийдуть на роботу 7 та 8 січня 1941 року”².

Отже, чи не єдиний раз католики й православні Західної України за радянської доби її історії мали можливість святкувати Різдво ледь не з санкції ЦК КП(б)У.